

Vid historiens slut
blåste bilen av vägen

Av Jasenko Selimović

TIMBRO ESSÄ

När Berlinmuren föll satte jag mig i min pappas lilla Fiat 750, tog ut framsätet eftersom jag redan då var väldigt lång, tryckte in Lou Reeds "Transformer" i kassetbandspelaren och höjde volymen så mycket den stackars kassetbandspelaren orkade. Vi var fyra storruxna killar som trängdes inne i drömmen om att vara med om förtryckets sönderfall. Den lilla bilen, tillverkad i de socialistiska fabrikererna i Jugoslavien, orkade inte med friheten utan brakade ihop efter bara några mil innan ens vi hade kommit ut från Sarajevo. Vi stod där, vid sidan om vägen, i regnet, med en bil som vi inte hade råd att reparera och skrattade. Det var nog den lyckligaste dagen i mitt liv.

Nederlaget gjorde inget. Vi levde 1980-talet, socialismen höll på att krackelera. Medan väst avreglerade finansmarknaderna så handlade avreglering för oss om böcker, rockband, filmer, föreställningar som vi nu fick se. Jag minns min första Charles Bukowski, Dödens fält, och Laibachs penisar riktade mot kamrat Tito. Visst, det var "kapitalistisk propaganda", men känslan av frihet i dem var påtaglig, nästan skamlig.

Kommunism höll på att skrynklas ihop, partiledarnas krumma ryggar och reumatiska fingrar vittnade om ett passerat bäst före-datum. Långsamt men ostoppbart spirade friheten från källare där de första riktiga rockbanden uppträdde, den rörde vid min första Henry Miller, vid Havels pjäser jag försökte sätta upp, vid golvet jag dansade sönder på det där lilla diskoteket då Lech Walesa visade sig vara hårdare än ryska stridsvagnar, via den långa ringdansen som en dag skulle sprida sig från Vilnius till Bukarest. Fram till kvinnan som med gråten i halsen skrek den östtyska historiens mest kända mening: "Ich kann nicht mehr." Murens spricka hade spridit sig hela vägen genom mina egna tonår. Den kunde knappast ha varit mer befriande.

***

Tjugofem år senare finns inte mycket kvar av landvinningarna. Europa anno domini 2014 lämnar mycket att önska. Främlingsfientlighet, nedskärningar, protester, skulder. Nationalister och identitetspolitiker i centrum av den politiska debatten tävlar om diskrimineringspri-

.....

vilegiet. Länder som balanserar på en lina över avgrunden. Vanligtvis seriösa debattörer som nu ser lösningen på skuldkrisen i någon sorts gigantiskt sms-lånesystem, ”snabblån direkt utan säkerhet”. Trogna europeiska vänner, folk som stod på barrikaderna för dagens Europa, Joschka Fischer, Havel, Solana, påven konstaterar: ”Andra undrar vad vi i Europa håller på med.” Samtidigt: en utbredd uppgivenhet i det politiska rummet. ”Vi vet alla vilka reformer som behöver göras. Men ingen av oss vet hur man vinner ett val efter att vi har genomfört dem.” Europa är en kontinent på dekis. Viktor Urban, enfant terrible, uttalar det otalbara: ”Eran av liberala demokratier är över.” Han snuddar vid föraktet för demokrati, i ett Europa som fortfarande minns sitt auktoritära förflutna. Ändå reagerar så få. Är det för att man förstår vad han menar?

***

Så vad hände egentligen? Världen såg klok ut för 25 år sedan. Möjlig. Lockande. Vi skrev om ”historiens slut”, trodde på något. Någonstans på vägen sladdade vi ut i vägrenen. Varför?

Svårt att svara på. Alla mäter bromssträckan, söker anledningen till dikeskörningen. Och alla tyder i spåren det de vill se.

***

Men vad händer om man gör tvärt om? Söker ett annat svar. Inte på frågan: ”Varför kraschade vi in i denna nationalistiska, illastinkande sylta”, utan: ”Varför körde vi så bra, så länge?” Vad händer om man frågar sig: Varför var väst mer framgångsrikt än öst? Inte ”Varför imploderade socialismen?”, utan: ”Varför utvecklades väst bättre?”

Sedan är det bara att jämföra svaret med dagens läge. Om vi fortfarande kör mer eller mindre på samma sätt är nuvarande kris bara en oväsentlig olyckshändelse. Då kommer instinkt alternativt rädsla att hjälpa oss att hitta tillbaka. Förr eller senare. Men om vi har förlorat det som gjorde oss bra, då är dags att agera som Noak: packa ihop det som är kärt.

.....

***

Jag tror mig veta varför väst spöade socialismen. Jag såg det, levde det. Det enklaste sättet att förklara det är att byta sida, visa er denna kamp mellan öst och väst utifrån en östeuropés perspektiv. Förklara för er varför ”ni”, det elaka, kapitalistiska, giriga väst, representerat av USA:s basketteam i fula tröjor, lyckades spöa ”oss” den där VM-kvällen den 20 augusti 1982 då jag otröstlig grät på golvet. Trots att vi hade Delibašić, Kićanović, Radovanović, Ćosić och Dali-pagić – som-inte-kunde-missa från den där positionen i kanten av planet. Hur i helsike kunde ni då vinna?

***

Min mamma var en regional höjdare i Kommunistiska partiet. Vi pratade aldrig om för- och nackdelar med kommunismen. Jag minns att när min syster en natt kom på idén att lämna partiet, så fick mamma nästan en hjärtinfarkt. Inte för att hon älskade partiet, utan för att hon visste att ett sådant beslut var den snabbaste motorvägen till helvetet för hela familjen Selimović.

Vi var förhållandevis välbeställda, med en ljusblå Peugeot 504 och sommarstuga. Min far jobbade som chef för ett statligt företag. Han gjorde det bra. ”I kommunismen finns ingen arbetslöshet”, och han var satt att bevisa det. Han anställde så många att ingen hade något meningsfullt att göra. Karriären fick skjuts. Man kan säga att han skapade en karriär på att förlora firmans pengar. Men det är en kapitalistisk kommentar. Båda två tillsattes och avsattes på grund av sina politiska förtjänster och konkurrerade aldrig med någon utomstående, vare sig chefer, företag eller partier.

Under samma tid levde ni i väst i ett brutalt system i vilket politiker, ledare, kunder, vetenskapsmän, firmor, partier, konkurrerade med varandra. Ni skulle testas och tävla, prestera och kontrollera, drillas och jämföras. Gud, vad vi skrattade åt er. Ni verkade oförmögna att bygga ert samhälle på samarbete, tillit, solidaritet, såsom vi. Vi var de goda, solidariska, ni var de onda, darwinistiska, brutala kapitalisterna.

.....

Men den där lilla skillnaden i samhällsincitamentet gav två väsensskilda resultat, med tiden. Ni kanske hatade konkurrensen men den gav er mer kompetenta chefer än min far, mer lyhörda politiker än min mor, effektivare företag än det min far chefade över och den tvingade era politiker att ta itu med samhällsproblem, eller försvinnna. Hos oss gjorde bristen på konkurrens att resurser allokerades felaktigt, inkompetens blev regel, korruptionen vardag, arbetarna låtsades arbeta och arbetsgivarna låtsades betala dem. Min far, Tito och Brezjnev lovade spöa USA ”på socialistiskt vis, med en ekonomi som präglas av kamratligt samarbete” men åstadkom endast tvång, ofrihet, korruption, och som mest cirka en fjärdedel av USA:s BNP.

Ni verkar fortfarande ha problem med konkurrensen. Fortsätt ni med det. Men kom ihåg: den gav er seger. Trots vissa återfall har ni sedan den franska revolutionen haft konkurrens i politik, sedan renässansen konkurrens i finansekonomin, sedan vetenskapliga revolutionen konkurrens i vetenskap. Amartya Sen visade er att konkurrens mellan politiska partier förhindrar svält och katastrofer, Smith lärde er att den gör att välståndet skapas snabbare, Bauman att den moraliska känslan aktiveras endast då det finns ”flera konkurrerande auktoritetskällor” så man tvingas tänka själv, Hayek, Friedman och Mises att den välsignade er del av världen med demokrati. Kamrat Marx och min mamma fick fel. Det blev ett noll till er.

***

Anledningen att det blev två noll är att ni jobbade mer. Jag kan intyga, jag har haft lunchraster både här och där. Många av era tänkare har hävdade att anledningen till er flit kan hittas i er kultur, historia, identitet. Max Weber pratade om sparsamheten som han hittade hos tidiga protestantiska sekter, Kissinger hävdade att den amerikanska kulturen hyser nybyggaranda, Ferguson att protestantismen lärde er ”spara och skriva”.

Men med all respekt måste jag säga: det där har ni fått om bakfoten. Kulturer och värderingar ändras lättare än ni tror. Förra seklets bar-

.....

bariska Tyskland präglat av sin preussiska militarism är i dag en av västvärldens mest säkra demokratiska utposter. Så släpp det. Ni jobbade mer av den enkla anledningen att vi inte tyckte det var värt att jobba. Varför inte? För att vi inte fick betalt.

En av mina vänner var datorprogrammerare i en av Sarajevos stora firmor. Jobbade häcken av sig, ambitiös och duktig som hon var när hon kom från universiteten. Men hur mycket hon än jobbade, vilka uppdrag hon än utförde, fick hon lika lite som Hanka – som gjorde ingenting. I socialismen skulle det nämligen inte finnas stora inkomstskillnader, alla skulle få (nästan lika) lite. Det gjorde henne inget i början. Hon gjorde sitt jobb för att hon älskade det. Men efter två-tre år började hon lessna. ”Varför ska jag göra allt jobb när Hanka inte gör ett skit? För vad då?” Hanka petade sig stoiskt i näsan huvuddelen av arbetstiden och lämnade varje dag redan efter lunch. Det mest ironiska var att när lönekuvertet kom i slutet av månaden så var Hankas alltid tjockare. Hanka var nämligen äldre.

Så småningom etablerade min vän ett ordspråk: ”de kan aldrig betala mig lika lite som jag kan jobba”, kortade arbetsdagen à la Hanka och arbetade resten av tiden med andra saker hemma. Därför är det egentligen oprecist att säga att ni jobbade mer. Ni försöker också slira när ni kan och slutar jobba en vecka innan jul. Men vi jobbade mindre. Vi jobbade mindre för att folk såg det som orättvist att man fick samma ynkliga lön oavsett hur mycket man ansträngde sig. När man inte kunde få betalt för arbetsinsatsen anpassade alla insatsen neråt och ni vann. Det var inte ens mål. Det var självmål.

***

Även andra saker som var viktiga för er utveckling tycks ni inte uppskatta. Institutionerna. Det som stavas rättsstaten, lagar och juridiska system som garanterar att de med makt kontrolleras, rättegångssalar som säkrar att lån betalas tillbaka, kontrakt respekteras, tjuvar jagas och korruptionen hålls tillbaka. Oavsett vem som utövar makten.

Hemma hos oss kunde Partiet förändra allt. Ändra spelregler, för-

.....

ändra lagar, stänga företag, utöva obegränsad politisk makt. Marx spred föraktet mot rättigheter i allmänhet och mot rätten till privat egendom i synnerhet. Han tyckte att det var ”en rätt till ojämlikhet, såsom varje rättighet”. Därför hindrades i min barndom inte dem med makt av några rättigheter. Det var nödvändigt, för den goda sakens skull. Ni skulle inte få en chans att infiltrera vårt samhälle med er kapitalistiska propaganda. Tyckte man att någon bok var för kritisk mot kommunismen, att någon företagschef protesterade mot målet om ”inga arbetslösa” – ringdes det i telefonerna på kvällen, man viskade och – vips: sågad bok, ändrad lag, chefen utbytt.

Vi längtade till de där rättigheterna. Vi behövde dem för att förverkliga den lilla frihet vi hade, skydda oss mot ”den starkares lag”, oavsett om den starkare var politiker, gangster eller korrumperade tjänstemän. Friheten är meningslös om den inte kan förverkligas. Skolvalet är meningslöst om det inte finns skolor att välja, företagande svårt om Chavez kan sätta skatteverket på en hur som helst, yttrandefrihet värdelös om Putins säkerhetstjänst kan skjuta en i huvudet så fort man på allvar kritiserar honom.

Institutioner och rättigheter är samhällets sätt att civilisera livet. De säkrar medias oberoende även under Urban, respekt för mänskliga rättigheter även med Front National, skyddar företag från maffia, vårt kapital från monopolbanker och korrumperade tjänstemän. Acemoglu och Robinson, Hayek, de Soto, Polanyi har påpekat det: det faktum att institutionerna var mer utvecklade och stabila, lagarna inte kunde ändras med varje ny politiker, äganderätten mer skyddad, rättsstaten starkare, har bidragit till er stabilitet, demokrati och välstånd.

Men ni verkar inte riktigt uppskatta dessa institutioner. Socialdemokraterna och vänstern opponerar sig mot författningsdomstolen för att ”jurister får makt över politiker”. Nämndemannasystemet i era domstolar verkar ni bara älska. (Åtminstone så länge SD inte kom att sitta på en hel del stolar.) Statens övergrepp glömmes ni snabbt, för ”den goda sakens skull” är ni beredda att registrera romer och

.....

misshandlade kvinnor, medan få höjer sina röster för att det är viktigt att ISDS-klausuler finns i frihandelsavtalet mellan EU och USA. Det anses vara ”oroande” att de skyddar investerare mot politisk makt. Få verkar förstå att det är just det som är poängen.

***

Konsumtionen var det sista som gjorde att ni vann. Men det är i dag ett så pass degenererat ord att många verkar anse att människan har blivit ”jordens cancer”. Folk anses leva ett ”slit och släng”-liv, och konsumtionen förstör inte bara personligheten utan också världen i stort.

För att inta det perspektivet måste man vara född i ett konsumtions-samhälle. Är man född i det socialistiska Sarajevo där det fanns mycket lite att köpa, från mediciner till stundvis även bananer, är man beredd att tänka ett varv till. Vi älskade konsumtionen. Tog båten till Italien för att köpa ett par jeans, någon klänning och ett par ”riktiga skor”. Och tyckte att det var en av livets höjdpunkter. För att inte tala om de som växer upp i Kina, där människornas vilja att fly från ”en-skål-ris-om-dagen” är så stark att de bokstavligen är beredda att leva i så tät smog att de inte längre ser de där skålarna.

Konsumtionen, viljan att ha mer, viljan att ha den där medicinen, sjukvården, lägenheten, de där ”riktiga skorna”, semesterresan, den där bilen som är snyggare än grannens, datorn för barnet, möjlighet att få en operation, universitet och den snygga klänningen har varit självaste motorn i ert samhälle sedan den industriella revolutionen. På sistone verkar ni ha gett upp den idén. Konsumtionsidealet har förlorat sin glans. Och visst, det finns uppenbara problem. Jorden mår inte bra och att förneka föroreningarna, klimatförändringar och slöseri med resurser vore att göra sig en otjänst. Men är ert sätt att hantera problemet verkligen bra?

***

Jag drar ett streck här. Denna beskrivning är naturligtvis grov, men

.....

tillräcklig för att få fram poängen. Nämligen att ni, mina vänner, inte verkar fatta varför ni har vunnit. Ni verkar inte förstå anledningen till att det var ni som stod på vinnarpallen när den där östtyska gränsvakten blåste av matchen.

Därför håller ni på att tappa det som är era konkurrensfördelar. Ni verkar inte veta vilka de är. Därför kunde vi, för det blev ett vi efter murens fall, köra i diket – precis när världen blev möjlig. Vet man inte vart man ska spela det ingen roll att alla vägbommar är borta. Skuld- och finanskrisen, den överallt i Europa utbredda främlingsfientligheten, OECD-omfattande ungdomsarbetslöshet, nationalism och identitetspolitik, är de synliga konsekvenserna av ett irrande utan mål.

***

Därför ett råd från en som stod i regnet, med en söndertrasad bil i Sarajevos förorter, och trodde att faktum att gränserna var öppna räckte för att resa bort från meningslösheten. Försök reda ut vad som var bra, vad som tog er framåt, hitta riktningen. Och sedan kör åt det hållet. Så här, irrande, kommer man ingenstans, även om vägen är fri.

Förvirringen omkring vad som var bra är ganska omfattande. Kanske beror den på att ni tyckte att socialismen imploderade av sig själv, och därför aldrig funderade på vad som var bättre hos er. Kanske på att marxistiska vänstern i Väst, de som hejade på kommunismen, gjorde en omgruppering efter murens fall. De insåg att det blev meningslöst att fortsätta prata om fördelar med kommunismen, den argumentationen var förlorad. Man började i stället fokusera på att framhäva kapitalismens nackdelar – utan att precisera alternativet. Underminera kapitalistiska systemet i sig. Med hjälp av universitetstitlar och postmodernistisk relativism lyckades man skapa förvirring, relativisera landvinningarna, sprida idén om att kommunismens praxis var felet – inte idéerna, och få många att negligera just det som gjorde att Väst avgick med seger.

.....

Konkurrensen förklarades av dessa tongivande människor vara enbart brutal, inkomstskillnader enbart skadliga, vissa institutioner begränsande för politiken, och enda sättet att rädda planeten blev att konsumera mindre, leva i ett samhälle utan tillväxt och i slutändan utan kapitalism. Idén om att det är möjligt att förbättra världen, stegvis och med förnuft, blev ifrågasatt eftersom självaste kriteriet för vad som är bättre förklarades i själva verket vara ”vit, västerländsk och manlig”. Samhället förminskades till en samlingsplats för olika uppfattningar som existerar bredvid varandra utan ömsesidig kontakt. Man omdefinierade upplysningsidealen. Idén om att vi alla är lika förvandlades till en idé om att vi alla har rätt att vara olika. Resultatet blir ett statiskt och relativistiskt samhälle, där varje debatt kunde vara ”rasistisk”, varje ifrågasättande ”kränkande”. Vi rörde oss knappast någonstans, trots att vägen var vidöppen.

Därför, stå upp för det som var vunnet. Världen behöver och kan förbättras. Men det kan man inte göra om man inte vet vad som är bättre eller sämre. Emancipation förutsätter ett mål, en värderingshierarki, att man vet vart man färdas. Det kräver att vi konfronterar våra uppfattningar och väljer den bättre riktningen. Naturligtvis är en sådan konfrontation inte helt rättvis, naturligtvis är den ett resultat av en maktkonflikt mellan olika diskurser. Men om vi ryggar för denna konfrontation avstår vi från möjligheten att röra oss i en emancipatorisk riktning, att förbättra världen.

Stå därför upp för incitament för arbete. Det bör löna sig att anstränga sig. Folk lyckas eller misslyckas, har bättre eller sämre idéer, karriärer och genomslag inte bara för att de tillhör en viss grupp, är män, invandrare, svarta eller medelklass utan delvis också för att de har ansträngt sig. Visst, vi behöver inte uppmuntra enorma inkomstskillnader men så länge som de svagaste i samhället kan få det bättre – varför avstå från det?

Kom ihåg att vi européer redan är världens idisslare. Vi jobbar mindre än andra. Genomsnittsam Amerikanen jobbar en dag mer per vecka än vi, mätt i arbetstimmar, sydkoreanen jobbar både lördag och sön-

.....

dag – varje vecka. Om vi inte jobbar mer kan vi knappast ha mer välfärd än dem, större välfärdsstat, mer säkerhet. Och förkortad arbetstid till sex timmars arbetsdag.

Kämpa emot idén om att planetens räddning är ett statiskt samhälle utan tillväxt. Det är sant att klimathotet är på allvar, föroreningarna verkliga, men lösningen är inte att sträva mot den orörda naturen, till ett samhälle utan tillväxt och kapitalism, till det i det förflutna förlagda paradiset. Världen kommer inte att bli bättre om vi kryper på alla fyra igen, såsom Voltaire sade när han ironiserade över Rousseaus längtan till den orörda människan och naturen.

Stuart Mill, Hobbes, Locke lärde oss att livet i ”naturtillståndet” är ”kort, eländigt och brutalt”, att människans utveckling ”inte sker genom att följa naturen och instinkter utan genom att behärska dem”. Svaret på klimathotet, föroreningar, naturkatastrofer är inte att lära sig leva ”i samklang med naturen” utan att lära sig ny teknik, satsa på klimatsmarta uppfinningar, förfinad kärnkraft, tsunamivarningssystem, forskning om ebb- och floddrivna system, soldrivna flygplan.

Slutligen, låt inte relativiseringen av kunskap och vetenskap fortsätta. Vetenskap har burit oss framåt sedan 1500-talet. Sedan den vetenskapliga revolutionen har den i sitt yttre bidragit med penicillin, elektromagnetisk induktion, internet, hörselapparater, poliovaccin. I sitt inre har vetenskapen bidragit med något ännu viktigare. En idé om att världen äger en objektiv verklighet, en sanning, som det går att fastställa. Vetenskapen symboliserade objektiviteten, en möjlighet till den, och därför har den burit upplysningens fackla. Låt inte den idén förlöjligas och postmodernistisk antiintellektualism vinna. I dessa teorier är verklighet alltid enbart en tolkning, därför alltid existerande i en rasifierad värld där vita inte kan förstå svartas utsatthet, medelklassen inte förstå arbetarklassen.

Vad man därmed underförstått påstår är att inga studier, ingen konst, litteratur, forskning kan göra att jag förstår din situation. Om bara den som har blivit utsatt för rasism kan förstå, då kan vi lägga

.....

ner universitetskurser och konstnärliga försök att förstå, beskriva rasism. För då hjälper det inte. Dessa teorier utmanar något fundamentalt och existentiellt: de sprider kunskapsförakt. Postmodernismen har naturligtvis haft sina poänger men poststrukturalister och dekonstruktionister skulle av de demokratiska reformisterna som Wigforss, Myrdal, Ohlin betraktats som mystifikatörer. Det gäller att fortsätta ”avmystifiera världen”.

Den förvirring som nu råder, den främlingsfientlighet som dyker upp överallt, den allt starkare impulsen till nationalism och identitetspolitiken, de kriser som drabbar oss, kan vi hjälpas åt att avtrolla, avmystifiera, hantera. Försiktigt, rationellt, avvägt. Det som krävs är en tilltro till att vi är på väg någonstans, är värda någonting, kan åstadkomma något, vill väl. Man kan inte cykla utan självförtroende. Det är det enda som krävs. Att veta vart man går och varför.

***

Min mamma ville inte ha en kommuniststjärna på sin gravsten som brukligt. Hon ägnade hela sitt liv åt att kämpa för det hon ansåg vara det goda. På slutet tyckte hon att det hade varit förgäves. Fel sätt. ”Bara att spilla ut.” Hon fick som hon ville. På kyrkogården i Tensta finns en blygsam gravsten med en liljekonvalj och ett namn inristat: Nevenka Selimović.

.....